

Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)

The Ottoman Industry in Tanzimat Era (1839-1876)

Mehmet SEYİTDANLIOĞLU*

Öz

Tanzimat Dönemi'nde sanayi alanında bir devrim sayılmasa bile önemli sayılabilecek atılımlar yapıldığı bilinmektedir. Tanzimatçılar Avrupa'da Endüstri Devrimi'nin ortaya çıkardığı olağanüstü gelişmenin kendilerinde uyandırdığı düşüncelerle, Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayinin gelişmesi için büyük çabalar harcamışlardır. XIX. Yüzyılın ortalarına kadar gelen devrede Tanzimatçıların özellikle İstanbul'da büyük sanayi yatırımlarına giriştiği görülmektedir. Ancak harcanan bütün çabalar, kurulan üretim tesisleri, özellikle planlama, kalifiye eleman, maliyet, pazarlama, ulaşım gibi problemlerin çözülmemiş olması sonucun da uzun ömürlü ve kalıcı olamamıştır.

Anahtar kelimeler: Tanzimat, Osmanlı Sanayii, Hereke Fabrikası

Abstract

It is known that significant developments were taken place in Ottoman industry during the Tanzimat Era. Tanzimat supporters made efforts for the development of industry in the Ottoman Empire, as an echo of the remarkable developments led by Industrial Revolution in Europe and made major investments in the first half of the 19th century particularly in İstanbul. Despite all the efforts and production facilities as problems with planing, qualified personnel, cost, marketing and transportation remained unsolved, did not prove to be longlived.

Key Words: Tanzimat, Ottoman Industry, Hereke Plant

XIX. yüzyıl Avrupa'nın her alanda öne geçtiği bir dönem olmuştur. Bu yüzyılda sanayi inkılâbını başta İngiltere olmak üzere gerçekleştiren Avrupa

* Doç. Dr. Hacettepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

devletleri, sanayiini geliştirme başarısını gösteremeyen ülkelerin pazarlarını istila etmeye başladılar. Bu duruma ilk düşenler, sanayi atılımını gerçekleştiren İngiltere karşısında, diğer kıta Avrupa'sı devletleri olmuştur. 1815'ten sonra, Avrupa'yı kasıp kavuran Napoleon Savaşlarının bitmesiyle, başta Fransa olmak üzere, öteki Avrupa devletleri de sanayileşme çabalarına hız verdiler. Bunun için de himayeci gümrük politikaları oluşturarak yerli sanayii canlandırmaya çalıştılar. Yüksek gümrük duvarları oluşturma uygulamasını Fransa başlattı. Onu Alman Zollverein Devletleri ve nihayet 1833'te Avusturya izledi. Aynı yıl Rusya da ithalata ağır gümrük koydu. İşte bu durum İngiltere'yi Osmanlı İmparatorluğu pazarına yönelten temel etkenlerden birisi oldu. Osmanlı İmparatorluğu önemli bir Pazar olmasının yanı sıra, sahip olduğu zengin hammadde kaynaklarıyla da İngiliz sanayii için önem arz etmekteydi. Öte yandan, Avrupa devletleri kendi sanayilerini korurken, Osmanlı Devleti kapitülasyonlarla verdiği hakları muhafaza ediyor, hatta genişletiyor, Avrupa'daki ekonomik gelişmelerin dışında kalıyordu.¹

Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devletleriyle yüzyıllardır sürdürdüğü ticarete üstünlük, İngiltere başta olmak üzere radikal bir biçimde Fransa ve Avusturya gibi ülkelere geçiyordu. Yabancıların İmparatorluktaki ticari faaliyetlerini sınırlayan tahditlerin de 1838 Osmanlı İngiliz Ticaret Antlaşması ile kaldırılması Avrupa mallarının Osmanlı pazarını ele geçirmesini kolaylaştırdı.² İngilizlerle yapılan ticaret antlaşmasını diğer Avrupa ülkeleri de elde ettiler. 1840 yılında imzalanan bir antlaşma ile bunlara Prusya da eklenmişti³ Artık Osmanlı pazarı Avrupa üretimi mallara karşı açık bir duruma gelmiş, yerli mamullerin yerini giderek artan bir hızla yabancı mallar almaya başlamıştı. Bu durum sınırlı ve belirli bir kalitenin üstünde üretim yapamayan Osmanlı küçük üreticisi, zanaatkârını ekmeğinden ederek, devletin vergi gelirlerinin düşmesine de yol açmak gibi zincirleme sonuçlar doğurmuştur. Sürekli savaşlar ve iç isyanlar yüzünden zaten kötü olan Osmanlı maliyesi kaynak kaybına uğramıştır. Bu gidiş on dokuzuncu yüzyıl boyunca kötüleşerek sürmüştü, dış borçlarla durum ağırlaşmış ve yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde ekonomik çözümler Avrupa mali kontrolüne yol açmıştır.

¹ Haluk Ülman, *1. Dünya Savaşı'na Giden Yol*, 3. B. İmge Yayınevi, Ankara, 2002, s.20-25; Rıfat Önsoy, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Teşebbüsleri", *Milli Kültür*, cilt 2, sayı 3-4-5, (Ağustos, Eylül-Ekim 1980), ss. 71-74.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. : Mübahat Kütükoğlu *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)*, Ankara, TKAE Yayınları, 1974; Ülman, *a.g.e.*, ss.17-30; Adnan Giz, "Tanzimat'ın Sanayimiz Üzerindeki Yıkıcı Etkileri" *İ.S.O.D.* (İstanbul Sanayi Odası Dergisi) yıl 3 (15 temmuz 1968), ss. 15-17.

³ Rıfat Önsoy, *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri 1871-1914*, İstanbul, 1982, s. 5 vd.

Bu genel ekonomik tablo içerisinde, Tanzimat Dönemi öncesi Osmanlı sanayinin yapısına bir göz atacak olursak yüzyıllardan beri bünyesi değişmemiş bir şekilde kaldığını söylemek gerekecektir. Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayinin yapısı küçük el zanaatları ve gedik usulüne dayalıydı. İş hayatını düzenleyen kurallar loncalar tarafından konulmuştu ve asırlardır değişmeksizin yürütülmekteydi. Aynı zanaat dalında çalışanlar kendi localarına bağlıydılar. Locaların kurallarına göre bir zanaatkâr çıraklık ve kalfalık yapmadan usta olamazdı. Bunun için ustanın muvaffakati gerekiyordu. Ayrıca, her zanaata ait locanın, ürünlerin ölçü ve standartlarını düzenleyen katı kuralları bulunuyordu. Bu standartların dışına çıkmak kesinlikle yasaktı. Bu şartlarla yüzyıllardır Osmanlı sanayi faaliyetini düzenleyen ve mamulün kalitesini koruyan lonca sistemi, bozulma sonucu ve gelişmeye uygun olmayan ve rekabeti engelleyen kuralları ve yapısı itibarıyla endüstrinin gelişmesini önlemiş ve sermaye birikimine imkân tanımamış girişimci bir zihniyetin doğuşu engellemiştir.⁴

Locaların yanı sıra “gedik usulü” de Osmanlı sanayi üzerinde etkili olmuş bir diğer önemli faktör olarak göze çarpmaktadır. Bir tür “esnaf tekeli” demek olan gedik usulüne göre, sanayi ve ticaretin her dalında bulunan işyerlerinin ve imalathanelerin sayısı ve o sektörde çalışanların kaç kişi olabileceği, belirlenerek sınırlanmıştı. Çıraklıktan kalfalığa geçen ve usta olmak isteyen bir kişi, aynı zamanda bir gedik demek olan bir ustalık ya da imalathane, ölüm veya herhangi bir nedenle boşalmadıkça bu şansı elde edemez. Kendisi bir işyeri açamaz, çok uzun sürelerle bir gediğin boşalmasını beklerdi. Girişim ruhu, zengin olma isteği, azim ve kararlılığı önemli ölçüde törpüledikten ve ileri bir yaşa geldikten sonra bir gedik sahibi olabilme şansına kavuşabilirdi. Hiç kuşkusuz, bireyi körelten bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nda sağlıklı bir rekabetçi bir sanayinin doğmasını ve gelişmesini engelleyen en temel unsurlardan birisiydi⁵

Locaların ve gedik usulünün değişmeyen ve gelişmeyi durdurucu etki yapan bu nitelikleri, sermaye birikimini de önlemiş, özel sektör sanayinin Osmanlı İmparatorluğu'nda oluşmamasında en önemli rolü oynamıştır. Osmanlı yönetici eliti iste ancak, XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren uyanabilmiş, gedik usulü 1855'ten sonra yavaş yavaş kaldırılmaya başlanmış⁶, 1864-1873 yılları arasında “İslah-ı Sanayi Komisyonu”

⁴ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetik*, İş Bankası Yayını, Ankara, 1970, ss. 111-112.

⁵ , Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VI, TTK Yayınları, Ankara, 1976, s. 276.

⁶ Eldem, *a.g.e.*, s. 113; Karal, *a.g.e.*, s.239.

kurularak, esnafın şirketler halinde birleştirilerek, yeni bir özel sektör yaratma çabalarına girilmiştir.⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nda en fazla gelişmiş sanayi kolu, tüm dünyada olduğu gibi, dokumacılıktı. XIX. Yüzyıla gelinceye kadar bu alanda oldukça ileri bir seviyede bulunuyor, iç tüketimde imparatorluğun ihtiyacını karşılamakla kalmıyor, ihracatta yapabiliyordu. Anadolu'da pamuk ipliği ve dokuma sanayi XVII. Yüzyıla kadar gelişmiş ve bu yüzyıldan itibaren, tekstil ürünleri ihraç edilmeye başlanmıştı. Hatta İstanbul'da bir dokuma (1719) ve bir çuha ipekli dokuma fabrikası (1721) kurulmuştu.⁸ Önemli bir ihraç limanı olan İzmir'den İtalya, Fransa, İspanya, Venedik ve Ceneviz gibi ülke ve merkezlere ipekli, dokuma, yün ve tiftik mamulleri dışsatımı yapılmaktaydı.⁹ XVIII. Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu dokuma sanayinde yeterli bir düzeyde bulunmuyordu. Avrupa'dan yapılan kumaş ithalatının ise toplam tüketime göre oranı yüzde üç kadardı.¹⁰ Ankara ve çevresinde üretilen sof ve keçi kılından kumaşlar Avrupa'ya ihraç edilen, tanınmış Osmanlı ürünleriydi.¹¹ Aynı yüzyılın sonlarına kadar da bu ihracat canlı bir biçimde sürmekteydi.¹²

Dokuma sanayimizde XIX. Yüzyıla gelindiğinde hızlı bir çöküş başladı. 1812'de İşkodra'da 200, Tırnova'da 2000 tezgâh çalışmaktayken 19 yıl gibi kısa bir süre içerisinde, yani 1831'de tezgâh sayısı İşkodra'da 40'a, Tırnova'da iste 200'e düşmüştür. Ankara'daki kumaş üretimi ve ihracatı da azalmıştı.¹³ Buna karşılık İngiltere'den yapılan pamuklu dokuma ithalatı 1828'de 10.834 İngiliz lirasından yalnızca üç yıl gibi kısa bir süre içerisinde, 1831'de 105.615 İngiliz lirası gibi oldukça yüksek bir rakama

⁷ Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul 1927, ss. 717-768; Adnan Giz, "1868'de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü", *İ.S.O.D.*, Sayı 34 (Aralık, 1968) ss. 16-19; Rifat Önsoy, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası", *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2 (1984) ss.5-12.

⁸ Adnan Giz, "1719 Yılında İstanbul'daki Bir Dokuma Fabrikasının Defteri", *İ.S.O.D.*, yıl 3, Sayı 29 (Temmuz 1968) ss.22-23; Adnan Giz, "17. Yüzyılda İstanbul Şehrinde Sanayiinin Durumu", *İ.S.O.D.*, yıl 2, Sayı 17 (Temmuz 1967), ss.12-13.

⁹ Adnan Giz, "Anadolu Tarihinde Sanayi Faaliyetlerine Toplu Bir Bakış", *İ.S.O.D.*, Yıl 4, Sayı 39 (15 Mayıs 1969), ss.14-15.

¹⁰ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913*, Ankara, 1984, s. 105.

¹¹ Giz, "Anadolu Tarihinde ...", s.15.

¹² Ömer Celal Sarc, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Yayını, İstanbul, 1940

¹³ Ali Suavi, *Türkiye, 1290 Senesiçün Takvim ve Tevarih-i Muhtelifiye ve T'arifât-ı Nücumiyye*, basıldığı yer belirsiz, 1289; Ayrıca bkz.: Karal, *a.g.e.*, ss.239-240; Sarc, *a.g.m.*, s.426.

ulaşmıştı.¹⁴Rakamların da açıkça gösterdiği gibi dokumacılık sanayi kolu Avrupa rekabeti karşısında gerilemekte, çöküşe doğru gitmektedir.

Dokumacılığın yanı sıra önemli üretim alanlarından birisi olan dericilik ve saraçlık da İstanbul'dan başka Kayseri ve Diyarbakır gibi kentlerde gelişmiş, Diyarbakır'ın kırmızı marokenleri dünya çağında ün kazanmıştı.¹⁵İstanbul dericilik endüstrisinde önde gelen üretim merkezi niteliği taşımaktaydı. XVII. yüzyılda çoğu Kazlıçeşme bölgesinde olmak üzere 700 dabakhane bulunmaktaydı.¹⁶Ancak on dokuzuncu yüzyılda batıdan gelen rekabete dayanamayan dericilik sanayide giderek zayıflamıştır. Daha sonra Tanzimatçılar tarafından İslah-ı Sanayi Komisyonu'nun şirketleşme çabaları içerisinde alınarak ıslahına ve bu endüstri kolunun güçlendirilmesine çaba harcanmıştır.¹⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nda küçük el sanatlarına dayalı sanayinin yanı sıra, büyük çaplı sanayi tesislerinin devlet tarafından kurulup işletildiğine ve savaş endüstrisine yönelik olduğunu görüyoruz. Devlet tarafından kurulan ilk büyük çaplı sanayi tesisi 1505'te Sultan II. Bayezid döneminde kurulan Tophane'dir. Tophane'nin yanı sıra Tersane-i Âmire, Baruthâne gibi büyük kuruluşlarda devlet tarafından kurulmuşlardı.¹⁸ Gelibolu Tersanesi 1930dakurulmuş, İstanbul Tersanesini Yavuz Sultan Selim genişletmişti. Bunların yanı sıra Sinop, Çayağzı, Kefken, Varna, Burgaz, Ruscuk Edremit, Ayaslu, Milas, Bodrum, Antalya, Alanya ve Rodos'da gemi tezgâhları bulunuyordu.¹⁹ Osmanlı savaş endüstrisinin önemli tesislerinden olan baruthanelerin en önemlileri Gelibolu, İstanbul, İzmir, Selanik ve Temeşvar'da kurulmuştu. Barut ihtiyacının artması üzerine İstanbul'da Şehremini bölgesinde yeni bir baruthane daha kurulmuş, 1867'de bir atlama sonucunda yeri değiştirilerek Bakırköy'e taşınmıştı²⁰. Bütün bunlara ek

¹⁴ Sarc, *a.g.m.*, s.425.

¹⁵ Giz, "Anadolu Tarihinde", ss.14-15.

¹⁶ Adnan Giz, "İstanbul'un En Eski Sanayi Bölgesi Kazlıçeşme ve Deri sanayi", *İ.S.O.D.*, Yıl 2, Sayı 22, (Aralık 1967), ss.23-24.Ancak on dokuzuncu yüzyılda batıdan gelen rekabete dayanamayan dericilik sanayide giderek zayıflamıştır. Daha sonra Tanzimatçılar tarafından İslah-ı Sanayi Komisyonu'nun şirketleşme çabaları içerisinde alınarak ıslahına ve bu endüstri kolunun güçlendirilmesine çaba harcanmıştır.

¹⁷ Adnan Giz, "1868'de İstanbul Sanayicilerinin ...", ss.16-19; Adnan Giz, "İslah-ı Sanayi Komisyonu", *İ.S.O.D.*, Sayı 33 (Kasım 1967)

¹⁸ Adnan Giz, "Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii", *İ.S.O.D.*, Sayı 37 (Mart 1969), ss.20-22; Eldem, *a.g.e.*, ss.117-118; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire*, TTK Yayınları, Ankara, 1992; Eric Jan Zürcher, *Devletin Silâhlanması, Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, ss.45-65.

¹⁹ GİZ, "Osmanlı Devletinde ...", ss.20-22.

²⁰ GİZ, "Osmanlı Devletinde ...", ss.20-22.

olarak ek olarak İmparatorluk yüzeyine yayılmış bir şekilde silah üretimi yapılmaktaydı. Arnavutluk, İstanbul, Edirne, İslimiye, Trabzon, bölgelerinde karabina, tüfenk ve tabanca üretimi yapan kısmen daha küçük çaplı imalathaneler bulunuyordu. Yine Sofya, Prizren, saray, İşkodra, Avlonya, ve Mostar'da silah imal edilmekteydi. Şam, Bursa ve Erzurum'da ise kılıç ve bıçak üretimi yapan işletmeler bulunmaktaydı²¹.

XIX. yüzyıla girerken Avrupa'nın gerçekleştirmiş olduğu sanayi devriminin olumsuz etkileri artmış, kendisini teknolojik olarak yenileyemeyen Osmanlı sanayi kollarının rekabette gerilemesinde ve çökmesinde bu etki birinci derecede önemli rol oynamıştır. Osmanlı yönetici eliti bu durum karşısında çeşitli önlemler almaya ve bazı sanayileşme girişimlerine başvurmaya yönelmişlerdir. Yapılan yeni teşebbüsler, eski mevcut tesisleri genişletmek ve yeni fabrikaların kurulması şeklinde olmuştur. Bütün bu yeni fabrikalar piyasaya yönelik ve ticari amaçlı olmayıp daha çok askeri ihtiyaçları karşılamak üzere açılmıştı.²² Bu yüzyılda ilk sanayi kuruluşları III. Selim (1789-1807) tarafından kurulmuştur. 1793-94 yıllarında top, tüfek, maden ocakları ve barut üretimi için Avrupa usul ve donanımının alınmasına karar vermişti.²³ Bunun yanı sıra 1805'te Beykoz'da kâğıt ve çuha fabrikaları açılarak ülkenin ihtiyacı olan bu ürünlerin yine ülkede üretilmesine çalışıldı.²⁴ Bu ilk girişimlerden sonra uzun bir süre yeni fabrika açılmadı. II. Mahmud (1808-1839) tahta çıktıktan yirmi yıl kadar sonra 1827'de Eyüp'te on beş çarktan oluşan bir iplik fabrikası kurdu.²⁵ Ayrıca 1810'da Hamza Bey isimli bir girişimci tarafından kurulan Beykoz Deri Fabrikası, 1816'da II. Mahmut tarafından satın alınarak ordu emrine verildi.²⁶ 1830'ların başlarında bu dabakhane ve kundura fabrikası yenilendi. Beykoz'da bulunan kâğıt fabrikasının bir kısmı kumaş fabrikası haline dönüştürüldü.²⁷ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra yeni kurulan orduya fes giydirilmesi öngörülmüştü. Ordunun fes ihtiyacının karşılanması amacıyla, daha sonra kurulduğu yere göre Defterdar Fabrikası diye anılan Feshane 1835 yılında kuruldu.²⁸ 1836 yılında da İslimiye'de bir

²¹ Ali Suavi, *a.g.e.*, ss.42-43.

²² Önsoy, "19. Yüzyılda Osmanlı ...", ss.71-74.

²³ Edward Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 82-83-84, ss. 16-24.

²⁴ Adnan Giz, "İstanbul'da İlk Sanayi Tesislerini Kuruluş Yılı 1805", *İ.S.O.D.*, Yıl 2, Sayı 23,

(15 Ocak 1968, ss.25-26.

²⁵ Karal, *a.g.e.*, s.241.

²⁶ "Beykoz Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi", *Sümerbank Aylık endüstri ve Kültür Dergisi*, cilt I, Sayı I (Temmuz 1964) s.22.

²⁷ Clark, *a. g. m.*, s.17.

²⁸ "Defterdâr Fabrikası" *Sümerbank Aylık endüstri ve Kültür Dergisi*, Cilt I, Sayı I (Temmuz 1964) s.24. Karal, *a. g. e.*, c.VI, s.241. Clark, *a. g. m.*, s.17.

yün-iplik ve dokuma fabrikası faaliyete geçirildi.²⁹ Sultan II. Mahmut saltanatının son yıllarında Tophane yakınlarında bir kereste ve bakır levha fabrikası inşa etmişti. Tophaneye bağlı Top Döküm Fabrikası ve Dolmabahçe Tüfek Fabrikası ilk kez hayvan gücü yerine buhar gücünden yararlanabilecek modern üretim tekniği ile donatılmış ve endüstri devriminin modern üretim tekniği olan buhar gücü ülkemizde de uygulanmaya başlanmıştır.³⁰

Tanzimat Dönemi öncesi sanayii teşebbüslerine baktığımızda özel sektör sanayi kuruluşlarının küçük el zanaatleri biçiminde olduğunu, devlet sektörüne bağlı endüstri kuruluşlarının da hemen tamamının askeri amaçlı ve savunma işlerine yönelik olduğunu görmekteyiz. Bu ilk sanayi atılımları, Avrupa Endüstri devriminin baskısını gittikçe artan bir kuvvetle hissettirdiği bu evrede, bir karşılık olarak yapılmış ancak, ne yazık ki, yetersiz ve cılız kalmıştır. Bu atılımlar Tanzimat Dönemi (1839-1876) boyunca da devam ettirilmiştir. Bu bakımdan III. Selim ve II. Mahmut tarafından kurulan bu üretim birimleri kendilerinden sonrakilere için çekirdek oluşturmuş bulunmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda küçük el sanatlarına dayalı, geçimlik küçük ölçekli sanayiiden, fabrikalı seri üretime geçiş on dokuzuncu yüzyılda başlamıştır. Tanzimat Dönemi ise bu alanda en belirgin adımların atıldığı tarihsel evre olarak göze çarpmaktadır. Tanzimat Fermanı'nda sanayii ile ilgili hükümler yer almamış olmasına karşın, bu dönemde devlet adamlarının ekonominin ne kadar önemli olduğunu farkına vardıkları ve sanayii alanında köklü diyebileceğimiz adımlar attıkları görülmektedir.

Tanzimat Dönemi devlet adamları başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere bu amaçla 'sanayii güçlendirme operasyonu' diyebileceğimiz bir dizi çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalarını iki döneme ayırarak ele almak mümkündür; 1840-60 yılları arasındaki yaklaşık 20 yıllık devletçi politikaların ağır bastığı birinci dönem ve 1860-76 yılları arasındaki özel sektör oluşturma çabalarının uygulamaya konduğu ikinci dönem.³¹

1840-1860 yılları sanayileşmede devletin öncülüğünün benimsendiği bir devre olmuştur. Bunda hiç kuşkusuz özel girişim erbabının bulunmaması ve aynı zamanda İstanbul'da ya da Osmanlı kamuoyunda böyle bir tartışmanın

²⁹ Adnan Giz, "İslimiye Çuha Fabrikası", *İ.S.O.D.*, Yıl 3, Sayı 27 (15 Mayıs 1968) ss.15-16; *Türkiye'de Pamuk İpliği ve Pamuklu Dokuma Mensucat Sanayii*, Ankara, Odalar Birliği yayını, 1958, s.4-9.

³⁰ Clark, *a. g. m.*, s.17.

³¹ Bu konuda ilginç bir analiz için bkz.: Önsay, "Tanzimat Dönemi ...", *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2 (Ankara 1984), ss.15-22.

ya da düşüncenin doğmamış olmasının rolü bulunmaktadır. Yani bu yönde bir politikanın uygulanması, bilinçli ekonomik bir tercihin sonucu olmaktan çok, Avrupa'daki gelişmelerin etkileri ve bundan etkilenen Osmanlı yüksek bürokrasisinin, artık bu konuda bir şeyler yapılması gerektiğinin farkına varmış bulunmalarıdır. Adam Smith'in liberal ekonomisi ya da himayeci politikaların tartışılması sonucunda varılan düşünsel ideolojik bir tercih değildir. Böyle entelektüel bir tartışma ve bilinçlenme 1860'lı yıllar sonrası için sözü edilebilir bir olgu haline gelmiştir.³²

1860 sonrası ise farklı gelişmelere sahne olur. Tanzimat'ın yetiştirdiği yeni aydınlar grubu, artık ekonomi ve sanayiinin toplumların hayatındaki rolü üzerine düşünmeye, Avrupa'da cereyan eden tartışmaları izlemeye ve bunlardan Osmanlı imparatorluğu için sonuçlar çıkarmaya ve çözüm önerileri üretmeye başlarlar. Örneğin, İbrahim Şinasi (1824-1871) Avrupa'yı tanıyan bir aydın olarak, 1862 yılında çıkarmaya başladığı *Tasvir-i Efkâr* gazetesi ile akıl, kanun ve devletin görevleri üzerine yeni fikirler ileri sürer. Ekonomik görüşleri özel teşebbüsten yanadır. Şinasi'ye göre nasıl doğayı etkileyen kanunlar varsa, ekonomiyi etkileyen kanunlarda bulunmaktadır.³³ 1865'ten sonra Namık Kemal ve Ziya Paşa öncülüğünde doğan muhalefet hareketi Yeni Osmanlılar Cemiyeti de konuyu tartışır. Namık Kemal serbesti-i ticareti savunur. Özel girişimciliğin ve özel şirketlerin bulunmamasını Osmanlı'nın geri kalmasının en önemli nedenleri arasında sayar.³⁴ Tanzimat sonrası kurulan yeni okullardan Mekteb-i Mülkiye, yeni iktisadi düşüncelerin ortaya konulduğu, bir düşünce merkezi olarak işlev görür. Burada iktisat dersleri veren Sakızlı Ohannes Paşa, *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Mîlel* (Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* adlı eserinden etkilenmiştir.) isimli eserinde servetin istihsâli (üretimi), tedavülü (dolaşımı), inkısamı (bölüşümü), ve istihlâki (tüketimi) konularını tartışmaktadır.³⁵

Bu tartışmalar sonucunda özel teşebbüs yoluyla sanayileşme çabalarına da girildi. Bunun gerçekleştirilmesi için de başlıca şu önlemlere başvuruldu. Öncelikle ithal gümrüğünün yükseltilerek yerli sanayinin rekabet gücünün artırılması yoluna girildi. 1838 Ticaret Antlaşmasıyla kabul edilen ve ithalattan %5, ihracattan ise %12 olarak uygulanan gümrük vergisi

³² Önsoy, *a. g. m.*, s.6 ; Clark, *a. g. m.*, s.18.

³³ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1985, ss.183-215; Hüseyin Seçmen, *Şinasi*, Ankara, 1972.

³⁴ Namık Kemal, *Osmanlı Ekonomisi ve Yönetim Sistemi Hakkındaki Düşüncelerini, Makalât-ı Siyasiyye ve Ebediyye*, İstanbul, 1911'de yayınlanan yazılarında dile getirmiştir.

³⁵ Sakızlı Ohannes, *Mebadi-i İlm-i Servet-i Mîlel*, İstanbul, 1297. Bu konudaki tartışma ve görüşler için bkz.: Tefvik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, Ankara, 2002.

1861'den itibaren kademeli olarak %8'den başlamak suretiyle her yıl bir puan indirilerek %1'e düşürüldü. İthal gümrüğü vergileri de %5'den %8'e çıkarıldı.³⁶

Diğer bir önlem olarak İmparatorlukta üretilen malların kalite çeşit ve fiyatlarını belirlemek amacıyla, uluslar arası sanayi sergilerine katıldı. İstanbul'da bu amaçla 1863'de bir sergi açıldı. 50 000 İngiliz lirasına yaptırılan bir binada yerli, yabancı ürünler sergilendi.³⁷

Bu devrede sanayii geliştirmek amacıyla alınan başka bir önlem de sanayinin ihtiyaç duyduğu kaliteli eleman yetiştirmeye yönelik 1868'de İstanbul'da bir sanayi mektebinin açılması olmuştur. Demircilik, marangozluk, dökümcülü, makinecilik, mimarlık, terzilik, kunduracılık ve ciltcilik gibi bölümler açılarak, kalifiye utesala yetiştirilmeye başlanmıştır.³⁸

1860 sonrası sanayileşme çabaları içerisinde girilmiş önemli bir diğer hareket de "İslah-ı Sanayi Komisyonu"nun kurulması olmuştur. Komisyon Avrupalı rekabetin baskısıyla çökmüş bulunan, yerli sanayii korumak amacıyla kurulmuştu. 1873'e kadar çalışan komisyon, özel teşebbüsü geliştirmek amacıyla esnafı şirketler halinde birleştirme çabalarına öncülük etmiştir.³⁹

Tanzimat Dönemi Osmanlı sanayileşme politikaları bu iki ana eksen çerçevesinde yürütülmüş ve bu amaçla bir dizi sanayi kompleksi kurulmuştur. Bu çalışmalar ve kurulan fabrikaları şu şekilde belirlememiz mümkündür:

A- Devlet Fabrikaları

1- İstanbul Fabrikalar Kompleksi

Tanzimat Döneminde yapılan sanayileşme faaliyetlerinin en önemlisi, İstanbul'un batı yakasında Marmara Denizi kıyısı boyunca uzanan organize sanayi bölgesi olarak da adlandırabileceğimiz bir fabrikalar kompleksidir.⁴⁰ Zeytinburnu'nda kurulan bu tesislerin yapımı 1842 yılında başlamıştır. Bu tarihlerde Osmanlı başkentine Tanzimat dönemi yeniliklerini görmek için gelmiş olan Mc Farlane, bu kompleksin İngiltere'nin Birmingham ve

³⁶ Önsoy, *a.g.m.*, s.8.

³⁷ Rıfat Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmanî (1863 İstanbul Sergisi)", *Belleten*, cilt XLVII, Sayı 185 (Ocak 1983), ss. 195-235.

³⁸ Bayram Kodaman , "Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Kadar sanayi Mektepleri", *Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi*, Ankara, 1980, ss.287-299.

³⁹ Adnan Giz, "1868'de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü", *İ.S.O.D.*, Sayı 34 (Aralık 1968)

⁴⁰ Clark, *a.g.m.*, s.18.

Manchester sanayi bölgelerinden esinlenerek kurulduğunu belirtmektedir.⁴¹Kompleksin en önemli yapıları olan bölümü Zeytinburnu'nda idi. Buraya “Büyük Fabrika” da denilmekteydi. Fabrikada üretimi yapılacak olan mamüller, demir, demir boru, çelik raylar, pulluk, gem, üzengi, tüfek çakmakları, mızrakbaşı, kılıç, kilit, anahtar, bıçak, ustura, yivli top, havan topu (veya obüs), süvari ve piyade tüfekleri, tabanca, şayak, astar, pamuklu kumaş ve çorap gibi çok çeşitli kalemlerden oluşuyordu.⁴² Burada üretilen yivli toplar Avrupalı benzerleriyle eşit kalitedeydi. İngiliz ve Fransız sistemine göre Karabina Tüfekleri, tüfekler, miğfer ve çelik zırhlarda Zeytinburnu “Büyük Fabrika”sında üretilmekteydi.⁴³Kumaş ve pamuklu tekstil ürünleri için ayrı bir bölüm yapılmıştı. Fabrikada ayrıca işçi barınakları ve kaliteli eleman yetiştirmek için okulda bulunuyordu. Okulda matematik, kimya, jeoloji, madencilik, resim, nafia mühendisliği öğretilmesi planlanmıştı. Ancak, bu okul ne yazık ki, mezun vermeden kapanmıştır.⁴⁴

Aynı fabrikalar kompleksi içerisinde Bakırköy'de ikinci bir ünite daha bulunuyordu. Burada bir iplik bükme, dokuma ve pamuklu basma fabrikası, iki ocaklı bir demir atölyesi, bir buharlı makine ardiyesi, küçük buharlı gemiler yapan bir tersane olmak üzere 4 fabrika daha kurulmuştu.⁴⁵Bakırköy ünitesi daha sonra 1850'de Herek Fabrika'sından getirilen pamuklu dokuma tezgâhlarıyla genişletilmiştir.⁴⁶Bakırköy sanayi ünitesi ilk buharlı gemiyi 1848'de denize indirmiştir.⁴⁷

Bu büyük fabrikalar kompleksi içerisinde Yeşilköy'de bir modern çiftlikte kurulmuştur. Fransız çiftlikleri örnek alınarak inşa edilen bu çiftliğe 1840'da Amerika'dan uzman getirilerek pamuk cinsini ıslaha ve yeni tarım tekniklerinin uygulanmasına çalışılmıştır. Bu çalışmalarla elde edilen kaliteli pamuk ürününün kompleksin fabrikalarında işlenerek mamül ürün haline dönüştürülmesi planlanmıştı.⁴⁸ İstanbul Fabrikalar kompleksine

⁴¹ Ali Rıza Seyfi, “İmparatorluk Devrinde Sanayileşme Komedişi”, *Cumhuriyet Gazetesi*, (31 Temmuz-5 Ağustos 1939) (; Clark, *a.g.m.*, s.18.

⁴² Ali Rıza Seyfi, , Clark, *a.g.m.*, ss. 18. Önsoy, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler” isimli çalışmada, fabrikadan sergiye gönderilen silahlar ve fotoğrafları belirlenmiştir.

⁴³ Önsoy, *a.g.m.*, s.230

⁴⁴ Seyfi, *a.g.m.*,

⁴⁵ Clark, *a.g.m.*, s.18.

⁴⁶ “Hereke Fabrikası”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1 (Temmuz 1961), s.30.

⁴⁷ ARSLAN, H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Teşebbüsleri 1838-1876*, Ankara, 1982 (H.Ü. Tarih Bölümü'nde hazırlanmış yüksek lisans tezi).

⁴⁸ Clark, *a.g.m.*, s.19.

Küçükçekmece’de bulunan bir barut üretim tesisi ile, Yedikule yakınındaki bir tuzlada dahildi.⁴⁹

2- Hereke Fabrikası

Tanzimat döneminde devletçe kurulan fabrikalardan birisi ve en uzun ömürlü ve kalıcı olanı da Hereke Fabrikası’dır. Aslında fabrika önce özel kişilerce kurulmuştur. Tanzimat sanayi hareketinde önemli rolleri bulunan Ohannes ve Bogos Dadian kardeşler 1843 yılında Serasker Ali Rıza Paşa’nın izniyle devlet için kurmakta oldukları İzmit Çuha Fabrikası’nın masrafı gibi göstererek kendi nam hesaplarına kurdukları tesistir.⁵⁰ 50 pamuklu ve 25 ipekli canfes tezgâhından oluşan fabrika 1845 yılında devlete geçmiştir. Sarayın döşemelikleri için kumaş dokumak üzere 1850’de 100 adet jakarlı el tezgâhı getirilerek, mevcut pamuklu tezgâhları İstanbul Sanayi Kompleksine bağlı Bakırköy fabrikalarına nakledilmiştir.

Hereke Fabrikası 1875 yılına kadar yalnızca saray için üretim yapmış, ancak bu yıl piyasaya girmek için Kapalıçarşı’da bir satış mağazası açılmışsa da bundan hemen vazgeçilmiştir.1878’de kısmen yanan fabrika, 1882’de tekrar üretime geçirilmiştir. 1891’de de Ege bölgesinde halıcılığıyla ünlü Gördes ve Demirci’den getirilen ustalarla halı kısmı açılmıştır. 1900 yılından itibaren Goblen tipi halı dokumasına da geçilmiştir.⁵¹ 1902’de getirilen 20 yeni dokuma tezgâhı ile çuha kısmı eklenmiş, 1905’te de fes kısmı üretime başlatılmıştır.⁵² 1918 yılında Maliye Nezareti’ne bağlı olan fabrika, daha sonra 1925’te Sanayi ve Maadin Bankası’na devredilmiş, aynı yıl içerisinde önce Sanayi Ofisi’ne oradan da Cumhuriyet Dönemi’nin sanayi hamlesinin çekirdeğini oluşturmak üzere kurulan Sümerbank’a bağlanmıştır.⁵³ Ürettiği halılarla dünyaca ün yapan Hereke Fabrikası, 1990’lı yıllarda Sümerbank’ın özelleştirilmesi ile ulusal ve tarihsel bir değer olarak korunmuş, TBMM Milli Saraylar yönetimine bağlanarak ve onun bünyesi içerisinde ünlü halı ve ipekli dokumalarını üretmeye devam etmektedir. Tanzimat Dönemi sanayileşme hareketlerinden günümüze kalabilmiş tek üretime devam edebilen fabrikamız, Hereke Fabrikasıdır.

⁴⁹ Clark, *a.g.m.*,s.18.

⁵⁰ “Hereke Fabrikası”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, ss.30. Yine aynı dergi, Cilt 2, Sayı 23 (Mayıs 1963) ss. 342-343.

⁵¹ *y.a.g.m.*

⁵² Zafar Toprak, “ Tanzimatta Osmanlı Sanayi” , *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim, Cilt 5, s. 1346.

⁵³ “Hereke Fabrikası”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, ss.30. Yine aynı dergi, Cilt 2, Sayı 23 (Mayıs 1963), ss. 342-343.

3- Diğer Fabrikalar

Tanzimat Dönemi'nde yalnızca sözünü ettiğimiz fabrikalarla yetinilmemiştir ordunun kumaş ihtiyacının karşılanması amacıyla 1842'de İslimiye ve Balıkesir'de çuka fabrikaları⁵⁴ ve 1843'de İzmit'te yine bir çuha fabrikası kuruldu.⁵⁵ Hereke Fabrikası'nda işlenmek üzere ipek sağlamak için Bursa'da 1852 yılında Muradiye denilen bölgede Hümâyûn İpek Fabrikası inşa edildi. Fabrika 78 ipek işleme mançınığına sahipti.⁵⁶ Ayrıca Bursa'da kumaş fabrikalarının yün ihtiyacını sağlamak üzere İspanya'dan 15000 kadar Merinos koyunu getirilmiş ve kurulan bir üretim çiftliğine yerleştirilmişti.⁵⁷

Diğer sanayi kollarında da fabrikalar açılmıştır. Bunlar arasında 1840'lı yıllarda İstanbul'da bir Çubuklu Billur Fabrikası (cam mamül üretimi), Silivri'de bir tabakhane, 1844'de Beşiktaş'ta bir demir dökümhanesi, Paşabahçe'de bir porselen fabrikası bulunuyordu.⁵⁸ Samako'da top güllesi dökmek amacıyla bir dökümhanesi ve çuha fabrikası açılmıştı.⁵⁹ 1842-1847'de de Bağdat'da bir demir döküm atölyesi işletmeye açılmıştı.⁶⁰

Bunların yanı sıra 1850'de özel sektörde kurulan bir basma fabrikası 1860 yılında devlet tarafından satın alınmıştı. Yine devlete ait sanayi kuruluşları arasında Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyûnu, Unkapanı'nda bir Asker Tahliye fabrikası vardı.⁶¹

Bunun dışında Tophane işletmesi de İstanbul ve taşrada 1790 yılına gelene kadar pek çok fabrika ve atölye kurulmuştu. Ali Suavi yayınladığı bir salnamede bu fabrikaları sıralamaktadır.⁶² Tophane'ye bağlı taşra fabrikaları da şunlardır: Konya, Kayseri, Hazegrad ve Üsküp'te güherçile fabrikaları, İncirli Adası'nda kükürt fabrikası ve Semakocak'da bir dökümhane. Tophane'ye bağlı İstanbul fabrikaları ise toplam 30 tanedir. Bunlar: Top fabrikası, tüfekhâne, kılıçhâne, masdarhâne, çerhhâne, avadanlıkhâne, makine fabrikası, demirhâne, marangozhâne, Saraçhâne, nakışhâne, alethâne, klorehâne, terzihâne, bokser fişengi, tapa, fünüye, kapsül, kağık fişek, roket ve torpil fabrikaları, dökümhâne, kellehâne, akahâne, bakırhâne,

⁵⁴ Giz, "İslimiye Çuha Fabrikası", ss.15-16.

⁵⁵ Clark, *a. g. m.*, s.18 ; *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, s.30.

⁵⁶ Fahri Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1960, s. 411.

⁵⁷ Clark, *a. g. m.*, s.19; Giz, "İslimiye Çuha Fabrikası", ss.15-16

⁵⁸ Clark, *a. g. m.*, s.19.

⁵⁹ Clark, *a. g. m.*, s.19; Sarc, *a. g. m.*, ss. 432 vd.

⁶⁰ Clark, *a. g. m.*, s.19.

⁶¹ Eldem, *a. g. e.*, s. 119.

⁶² Ali Suavi, *a. g. e.*, s. 43-44.

çelikhâne, İstanbul ve Azatlı Baruthânesi ve tersane idaresine bağlı bir halat fabrikası olmak üzere irili ufaklı üretim birimleridir.

Bütün bu imalathane ve fabrikaların kuruluş tarihleri ve örneğin Zeytinburnu Fabrikaları gibi bildiğimiz diğer fabrikaların bünyeleri içerisinde mi yoksa bağımsız kuruluşlar mı oldukları belli değildir. Ancak, Tophane'nin de Tanzimat Dönemi sanayileşmesi içinde yeni ve pek çok tesisle genişletilip büyütüldüğünü söylemek mümkündür. Bu dönemde eski fabrikaların modernleştirilmesi projesi içerisinde yenilenen pek çok fabrika ve arasında Tophane fabrikalarının da bulunduğu şüphesizdir.

Ne var ki, bütün bu büyük yatırımlar, büyük emek ve masrafla kurulan bu fabrikalar iyi işletilemedi. Fabrikalar, makine, yedek parça, mühendis, kalifiye eleman, işletmeci ve uzman bakımlarından dışarıya bağımlı kalmışlardır.⁶³ İçlerinden Baruthane, Feshâne, Hereke, Paşabahçe gibi bazıları günümüze kadar gelebilmiş ancak çoğu bilgisizlik, ilgisizlik nedeniyle verimli yönetilemediği için kapatılmak zorunda kalmıştır. Kimi fabrikalar da deprem gibi doğal felaketler sonucu yıkılmıştır.⁶⁴

B- Özel Sektörce Kurulan Fabrikalar

Devlet çabalarıyla sanayileşmenin yanı sıra özel sektörün de Tanzimat Dönemi içerisinde oluşmaya başladığını ve bu sektörce fabrikalar kurulmaya çalışıldığını görmekteyiz. Bu tür sanayi faaliyetlerinin ortaya çıkışı ve gelişmesi daha çok Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren olmuştur. Üstelik bu tarihten sonra yüzyılın devlet de sanayinin geliştirilmesinde özel teşebbüsün önemini kavramış görünmektedir.⁶⁵ Ancak yerli girişimcinin çok az olması ya da sermayesiz, deneyimsiz ve yeterli bilgiye sahip olmamaları nedeniyle özel teşebbüsçe kurulan fabrikalar yabancıların elinde bulunmaktaydı.⁶⁶

Dokumacılık İmparatorluk sanayinde en eski ve köklü bir geçmişe sahip sektördü. İlk özel teşebbüs fabrikalaşma eğilimleri de doğal olarak bu alanda oluşmuştur. İpekçiliğin gelişmiş olduğu Bursa'da 1838'de 50 kadar irili ufaklı ipek fabrikası bulunmaktaydı ve 4500 işçiyi istihdam etmekteydi. 1856'da ise makineleşmiş 37 ipek fabrikası işletilmekteydi.⁶⁷

Ege Bölgesi de bu alanda önde gelen bir gelişme izlemiştir. Burada daha çok yabancı sermaye tarafından çeşitli iş kollarında fabrikalar

⁶³ Bu konudaki değerlendirmeler için bkz.: Clark, *a. g. m.*, s.19..

⁶⁴ Clark, *a. g. m.*, s.19.; Önsoy, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda", ss. 5-12

⁶⁵ Önsoy, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda", ss. 5-12

⁶⁶ Önsoy, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda", s. 12

⁶⁷ Dalsar, *a. g. e.*, s. 411 vd.

kurulmuştur. İngiliz Abbot ailesi 1861'de İzmir'de bir müslin boyama ve basma fabrikası kurmuştu. Ancak yerli esnaf loncalarının muhalefeti bu fabrikanın kısa zamanda kapanmasına yol açmıştır.⁶⁸ Yine ege bölgesinde çoğu İngilizlere ait olmak üzere sayıları 20'ye varan iplik boyama fabrikaları bulunmaktaydı.⁶⁹ J.B. Gout adlı İngiliz girişimci 1863 yılından başlayarak yaklaşık 10 yılda İzmir, Manisa, Aydın, Tire, Bayındır ve Menemen'de on pamuk çırçır fabrikası kurmuştu.⁷⁰ MC Andrews ve Forbes isimli bir şirket 1854-1875 yılları arasında Aydın, Söke, Kuşaklı ve Nazilli'de dört meydan kökü işleme fabrikası açmıştı.⁷¹ Bunların yanı sıra Filibe'de 1864'de bir pamuk fabrikası daha üretime geçirilmişti.⁷² Ayrıca 1852'de Lübnan'da 5'i Fransız, 2'si İngiliz ve ikisi de yerli sanayici tarafından işletilmek üzere 9 iplik fabrikası çalışmakta idi.⁷³

Ege bölgesinin yüzyılın sonlarına doğru gelişme gösteren bir diğer sanayi dalı da zeytinyağı ve sabun üretimi olmuş ve bu alanda fabrikalar kurulmaya başlanmıştır.⁷⁴ 1865'de Trablusgarb'ta da bir zeytinyağı fabrikası kurulmuştu.⁷⁵

Daha çok yabancı sermaye tarafından kurulan özel sektör işletmelerinin yanı sıra Osmanlı yönetimi de yerli bir özel sektör yaratma yolunda çaba harcamıştır. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi 1864'te kurularak 1873 senesine kadar faaliyet gösteren Islah-ı Sanayi Komisyonu, İstanbul'da bulunan esnaftan her sanat kolunda bulunanları birleştirerek şirketler kurdurma yoluna girmiştir. Bu amaçla İstanbul'da yedi şirket kurulmuştur. İlk olarak 1866'da Simkeşhâne ve Klabdancı Şirketi, 1868'de Saraçlar Şirketi, Kumaşçılar Şirketi ve Dökmeciler Şirketi, 1869'da Demirciler Şirketi, 1870'te Tabakçılar Şirketi, 1873'te Debbağcılar Şirketi kuruldu.⁷⁶ Bu şirketlerin gelişmesini sağlamak amacıyla on iki yıl imtiyaz, ithal edecekleri makineler ve teçhizat için gümrük muafiyeti ve resmi devlet kuruluşlarının öncelikle bunlardan alınması gibi teşvik ve destek tedbirleri uygulandı.⁷⁷ 1873'e kadar son derece önemli faaliyetlerde bulunan komisyonun kapatılarak görevlerinin belediyelere ve Şûrâ-yı Devlet'e

⁶⁸Orhan Kurmuş, , *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara 1882, s. 99.

⁶⁹Kurmuş , *a. g. e.*, s. 102

⁷⁰ Kurmuş , *a. g. e.*, ss. 110-111.

⁷¹ Kurmuş , *a. g. e.*, s. 112

⁷²Gündüz Ökçün, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalât Sanayi Alanında Verilen İmtiyazların Ana Çizgileri", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 27 (1972), ss. 135-166.

⁷³ Sarc, *a. g. m.*, ss423 vd.

⁷⁴ Kurmuş , *a. g. e.*, ss. 116-120.

⁷⁵ Ökçün, *a. g. m.*, s.135.

⁷⁶ Osman, Nuri, *a. g. e.*, s.748. Giz, "1868'de İstanbul Sanayicilerinin ...", s.

⁷⁷ Osman Nuri, *a. g. e.*, s.749.

devredilmesi ve bu girişimlerin duraklamasına ve kendi kaderlerine terk edilmesine neden oldu.⁷⁸

Tanzimat Dönemi'nde sanayi alanında Clark'ın değerlendirmesiyle bir devrim sayılmasa bile önemli sayılabilecek atılımlar yapıldığı bir gerçektir. Tanzimatçılar Avrupa'da Endüstri Devrimi'nin ortaya çıkardığı olağanüstü gelişmenin kendilerinde uyandırdığı düşüncelerle Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayinin gelişmesi için büyük çabalar harcamışlardır. XIX. Yüzyılın ortalarına kadar gelen devrede Tanzimatçıların özellikle İstanbul'da büyük sanayi yatırımlarına giriştiği görülmektedir. Ancak harcanan bütün çabalar, kurulan üretim tesisleri, özellikle planlama, kalifiye eleman, maliyet, pazarlama, ulaşım gibi problemlerin çözülmemiş olması sonucu da uzun ömürlü ve kalıcı olmamıştır. Bu hareketten yirminci yüzyıla Hereke Fabrikası, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, Feshane (Defterdar) Fabrikası, Paşabahçe Cam Sanayi gibi birkaç kuruluş gelebilmiş diğerleri yok olmuştur.

Bu başarısızlığın başlıca nedenleri şunlar olmuştur: Avrupalı endüstrileşmiş devletlere düşük ithal gümrükleri sağlayan kapitülasyonlar, yerli endüstrinin gelişmesini engelleyen iç gümrük resimleri (vergiler), modernleşme hareketleriyle gelen yeni modelin Avrupa mallarının kullanılmasını teşvik etmesi ve yerli üretimin Avrupa malı kalitesini yakalayamaması ve piyasa gerçeklerine uygun rekabet kabiliyeti olabilecek ürünleri ortaya koyamamasıdır. Ayrıca, endüstriyel üretimi yapabilecek vasatın henüz İmparatorlukta var olmaması da bu başarısızlığın temel nedenlerinden olmuştur. Şöyle ki, İmparatorluğun pazarlarını birbirine bağlayacak ulaşım ağlarının, yani yolların bulunmaması, sağlıklı ve hızlı işleyen bir haberleşme şebekesinin yokluğu, sanayinin gelişmesini sağlayacak ekonomik ortamı henüz Osmanlı'da sağlayamamıştı. Ayrıca, sanayinin ihtiyacı olan enerji kaynaklarının bir endüstriyi kaldıracak kapasitede olmaması, kömür ve madencilik alanındaki yetersizliğin, modern ve rekabetçi bir sanayinin ihtiyacı olan temel girdileri sağlayabilecek düzeyde olmaması. Ve hiç kuşkusuz ki sanayinin itici gücü olan bir sermayenin bulunmaması ve bu sermayeyi yönlendirecek bir bankacılık sisteminden Osmanlı İmparatorluğu'nun henüz mahrum bulunmasıdır. Bu koşullar altında yapılan bütün girişimler temelsiz ve yüzeysel olmaya mahkûmdur. Nitekim Tanzimat Dönemi'nin bu büyük sanayii atılımları İmparatorluk alt yapısının her anlamda yetersiz olması nedeniyle bekleneni verememiştir. 1860'lı yıllardan sonra ise, sanayileşmede özel teşebbüsün oluşmasını sağlayacak politikalar izlenmiş, ancak, kurulan Islah-ı Sanayi

⁷⁸ Adnan Giz, "Islah-ı Sanayi Komisyonu", *İ. S. O. D.*, s.33 (Kasım 1967) ss.16-19

Komisyonu'nun ömrüyle sınırlı, esnafın şirketleri halinde bir araya getirilip teşviklerle desteklenmesi ve uygulanması uzun ömürlü olamamıştır. Yüzyılın sonunda çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu (1913) İttihat ve Terakki yönetimi tarafından izlenen politikalar, Tanzimatçıların uygulamalarının devamı ya da onlardan alınan derslerle yapılan uygulamalardır.

Kaynakça

- Ali Suavi, Türkiye, *1290 Senesiçün Takvim ve Tevarih-i Muhtelifiye ve T'arifât-ı Nücumiyye*, basıldığı yer belirsiz, 1289.
- ARSLAN, H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Teşebbüsleri 1838-1876*, Ankara, 1982 (H.Ü. Tarih Bölümü'nde hazırlanmış yüksek lisans tezi).
- "Beykoz Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi", *Sümerbank Aylık endüstri ve Kültür Dergisi*, Cilt I, Sayı I (Temmuz 1964).
- "Hereke Fabrikası", *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1 (Temmuz 1961)
- BOSTAN, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire*, TTK yayınları, Ankara, 1992.
- CLARK, Edward, "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 82-83-84.
- ÇAVDAR, Tevfik, *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, Ankara, 2002.
- DALSAR, Fahri, *Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, 1960.
- Defterdâr Fabrikası" *Sümerbank Aylık endüstri ve Kültür Dergisi*, Cilt I, Sayı I (Temmuz 1964)
- ELDEM, Vedat, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetik, İş Bankası Yayını, Ankara, 1970
- GİZ, Adnan , "17. Yüzyılda İstanbul Şehrinde Sanayiinin Durumu", *İ.S.O.D.*, Yıl 2, Sayı 17 (Temmuz 1967).
- _____, "Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii", *İ.S.O.D.*, Sayı 37 (Mart 1969).
- _____, "İslah-ı Sanayi Komisyonu", *İ.S.O.D.*, Sayı 33 (Kasım 1967).
- _____, "1719 Yılında İstanbul'daki Bir Dokuma Fabrikasının Defteri", *İ.S.O.D.*, Yıl 3, Sayı 29 (Temmuz 1968)
- _____, "1868'de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü", *İ.S.O.D.*, Sayı 34 (Aralık, 1968) .
- _____, "Anadolu Tarihinde Sanayi Faaliyetlerine Toplu Bir Bakış", *İ.S.O.D.*, Yıl 4, Sayı 39 (15 Mayıs 1969).
- _____, "İstanbul'da İlk Sanayi Tesislerini Kuruluş Yılı 1805", *İ.S.O.D.*, Yıl 2, Sayı 23 (15 Ocak 1968).
- _____, "İstanbul'un En Eski Sanayi Bölgesi Kazlıçeşme ve Deri Sanayi", *İ.S.O.D.*, Yıl 2, Sayı 22 (Aralık 1967).
- _____, "Tanzimat'ın Sanayimiz Üzerindeki Yıkıcı Etkileri" *İ.S.O.D.* (İstanbul Sanayi Odası Dergisi), Yıl 3, (15 Temmuz 1968).
- _____, "İslimiye Çuha Fabrikası", *İ.S.O.D.*, Yıl 3, Sayı 27 (15 Mayıs 1968) .
- _____, "1868'de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü", *İ.S.O.D.*, Sayı 34, (Aralık 1968)
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. VI, TTK Yayınları, Ankara, 1976.

- KODAMAN, Bayram, “Tanzimat’tan Meşrutiyet’e Kadar Sanayi Mektepleri”, *Birinci Uluslar arası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi*, (Ankara 1980) .
- KURMUŞ, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Ankara 1882.(yayınevi)
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)*, TKAE Yayınları, Ankara , 1974
- Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul 1927
- ÖNSOY, Rıfat, “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Sanayileşme Teşebbüsleri”, *Milli Kültür*, Cilt 2, Sayı 3-4-5, (Ağustos, Eylül-Ekim 1980)
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumî-i Osmanî (1863 İstanbul Sergisi)”, *Belleten*, Cilt XLVII, Sayı 185 (Ocak 1983) ss. 195-235.
- _____, “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası”. *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2 (1984) ss.5-12.
- _____, *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri 1871-1914*, İstanbul, 1982.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913*, Ankara, 1984.
- Sakızlı Ohannes, *Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel*, İstanbul, 1297.
- SARC, Ömer Celal, “Tanzimat ve Sanayimiz”, *Tanzimat I*, Yayını, İstanbul, Maarif Vekâleti, 1940.
- SEÇMEN, Hüseyin, *Şinasi*, Ankara, 1972.
- SEYFİ, Ali Rıza, “İmparatorluk Devrinde Sanayileşme Komedi”, *Cumhuriyet Gazetesi*, (31 Temmuz-5 Ağustos 1939).
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1985.
- TOPRAK, Zafer, “Tanzimatta Osmanlı Sanayi” , *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 5
- Türkiye’de Pamuk İpliği ve Pamuklu Dokuma Mensucat Sanayii*, Ankara, Odalar Birliği yayını, 1958
- ÜLMAN, Haluk, *1. Dünya Savaşı’na Giden Yol*, 3. B. İmge Yayın evi, Ankara, 2002.
- ZÜRCHER, Eric Jan, *Devletin Silâhlanması, Ortadoğu’da ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.